

Tersine Beyin Göçünde Sosyal Ağların Rolü: Türkiyeli Mühendislerin Almanya'dan Geriye Göç Deneyim ve Algıları

Ulaş Sunata
Bahçeşehir Üniversitesi

Özet

Bu çalışmanın amacı yüksek eğitilmiş göçmenlerin Türkiye'ye tersine beyin göçündeki sosyal ağların değeri ve rolünü incelemektir. Bourdieu'nun (1986) sosyal sermaye kavramı temelinde, geri dönen göçmenlerin sosyal bağlarındaki değişimler ve çelişkiler sosyolojik bir bakışla irdelenmiştir. Almanya'da bir süre çalıştıktan sonra Türkiye'ye geri dönen 11 mühendisle gerçekleştirilen yarı-yapılandırılmış mülakatlardan oluşturulan niteliksel veri, konvansiyonel ve güdümlü içerik analizleriyle değerlendirilmiştir. Çalışmada beyin göçü kapsamında değerlendirilen expat ağları, diaspora ağı ve akrabalık ağlarının (a) öncül göç kararı, (b) göç süreci ve (c) geriye göç kararı üzerindeki etki ve rolleri tartışılmıştır. Geri dönüş deneyimine dair bireyin maddi-olmayan sosyal fayda algısının egemen olduğu görülmüştür. Bu çalışmada göçmenin ajansal gücüyle sosyal ağlarını sermayeye dönüştürme bakımından aktif olduğu görülmüştür. Öncül göçte bağların zayıf olduğu sosyal ağlara, tersine göçte ise bağların kuvvetli olduğu sosyal ağlara atfedilen değerin arttığı tespit edilmiştir. Geriye göçün göçle oluşan sosyal statü çelişkilerini rahatlatığı, hatta köken ülke sosyal çevrelerinde kişilerin itibarının yeniden okunmasını sağladığı anlaşılmıştır. Göçle evliliğin idaresi ve evlilikle göçün idaresi göçün özgürleştirici yanı ile birlikte bu çalışmadan çıkan özel çalışma başlıklarıdır.

Anahtar kelimeler: Beyin göçü, geriye göç, sosyal sermaye, sosyal statü, itibar, Türk göçmenler

Abstract

The purpose of the present study is to investigate social networks' value and role on remigration of highly educated people to Turkey. Changes in and contradictions among social links of return migrants through their migration experiences were examined with the Bourdieuan concept of social capital (1986) from the sociological perspective. The study is based on the qualitative data consisting of semi-structured in-depth interviews conducted with 11 engineer returnees to Turkey after working for a while in Germany. After evaluating the interviews with conventional and directed content analyses, results are discussed with reference to the impacts and roles of the related social networks –expat networks, diaspora network, and network among relatives– on (a) primary migration decision, (b) migration experience, and (c) remigration decision. Results revealed the dominance of individual immaterial social benefit perception in the context of remigration. Findings indicated that migrants were active in converting their social networks to social capital due to their agentic power. Results also revealed that migrants assigned more value to social networks of weak ties in primary migration, while assigning of strong ties in their remigration. Reverse migration relieves social status contradictions emerging with primary migration. In fact, remigration provides re-reading migrants' prestige in their social environments in the country of origin. Besides emancipatory character of migration, handling marriage with migration and handling migration with marriage are special topics emerged from this study.

Key words: Brain migration, brain drain, remigration, return migration, social capital, social status, prestige, Turkish migrants

Yazışma Adresi: Yrd. Doç. Dr. Ulaş Sunata, Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Çırağan Cad. Osmanpaşa Mektebi Sok. 34353 Beşiktaş / İstanbul, Türkiye

E-posta: ulas.sunata@bahcesehir.edu.tr

Yazar Notu: Bu makale yazımında başta özel sayı editörleri olmak üzere yılmamam konusunda bana desteği dokunan tüm psikolog akademisyenlere teşekkür ederim.

Bu araştırmanın amacı kalifiye emek göçmenlerinin Türkiye'ye tersine beyin göçündeki sosyal ağların değeri ve rolünü incelemektir. Sosyoloji yazınına içkin olan bu çalışmada "kalifiye emek işçileri" Kelley'in (1985) altın-yakalı olarak tanımladığı beyaz-yakalı çalışanlardır. Bu kişiler, yüksek-egitimli, uzmanlaşmış, kafa emeğine dayalı iş yapan (maddi-olmayan emek üreten) kişilerdir. Çoğunlukla bilgi işçileri olarak bilinirler. Bu yüksek vasıflı emek üreten kişilerin çalışmak amaçlı gerçekleştirdikleri uluslararası göçe "kalifiye işgücü göçü" veya "beyin göçü" denir. Tersine beyin göçü ise giden bu kişilerin yeniden köken ülkelerine dönmeleri olarak tanımlanır.

Kalifiye emek göçmenleri kalifiye olmayan göçmenlere göre ulusal ekonomiler üzerinde çok daha etkili sosyal aktörlerdir. İktisadi bakımdan bir ulus-devletin eğitimini verdikten sonra verim almayı beklediği zamanda insan kaynağını kaybetmesi olarak okunan beyin göçü, göç veren ülke için göçler arasında en arzu edilmeyen göç çeşididir. Lakin son yıllarda küreselleşme ile artan takas usulü hareketliliğe vurgu yapılarak ulus-devletler için beyin göçünün kazanç olabileceğine dair ekonomik tezler sunulmaya başlanmıştır. Buna rağmen göç veren ülkelerde beyin göçüne dair geri dönüş politikalarındaki artış dikkat çekmektedir. Göç veren ülkenin kazanımı bakımından yazında diaspora etkisi (Mahroum, Eldridge ve Daar, 2006; Meyer ve ark., 1997; Meyer ve Brown, 1999; Nikolic, Mraovic ve Cosic, 2010; Seguin, State, Singer ve Daar, 2006; Zweig, Fung ve Han, 2008) ve tersine beyin göçünün önemi (Chacko, 2007; Mayr ve Peri, 2008; Olesen, 2002) arasında tartışma devam etmektedir. Kalifiye emek göçmeni, diasporadan veya geriye göç yoluyla köken ülkesine bilgi/teknoloji transferi yapma gayesindedir (Williams, 2007; Zweig, Chung ve Vanhonacker, 2006). Beyin göçünün siyasal, ekonomik, sosyal ve psikolojik açımlarıyla göç çalışmaları içinde özel bir yeri olduğu ve çok farklı tartışmalara gebe olduğu açıktır.

Türkiye'ye tersine beyin göçü konusu üzerine bilimsel araştırmalarda ciddi bir boşluk görülmektedir. Buna rağmen, özellikle son yıllarda artan oranda hem siyasi hem de medya organlarında konu üstünde durulmaktadır (Acar, 2013; Ünal, 2013). Haberlerde daha çok verici ülkenin beyin gücü kaybına işaret edilerek Türk devletinin geri dönüşüne yönelik attığı adımlardan bahsedilir. Türkiye bağlamında beyin göçü hakkındaki akademik çalışmalar incelendiğinde ise iktisadi ve sosyolojik değerlendirmelerin ağırlıklı olduğu ve çalışmaların 1970'lerde ve 2000'lerde artış eğilimi gösterdiği görülür. Bu çalışmaların çoğunda çalışma ekonomisi disiplini yaklaşımı hâkimdir (Başaran, 1972; Gökbayrak, 2006; Işığçok, 2003; Kurtuluş, 1999; Oğuzkan, 1971; Tunçel, 2003). Türkiye'den beyin göçü ile ilgili vaka çalışmasını sosyolojik yaklaşımla ele alan az sayıda çalışma bulun-

maktadır (Sunata, 2002, 2005, 2010, 2011a 2011b). Ancak yurtdışına okumak için giden üniversite öğrencileri üzerine yapılan çalışmalarda da ekonomi yaklaşımı başat (Güngör ve Tansel, 2008; Tansel ve Güngör, 2003) olsa da, sosyolojik yaklaşımlar da alanda önemli yer tutmaya başlamıştır (Sunata, 2009; Zırh, 2008). Bu araştırma, geriye dönen beyin göçmeninin deneyimlerine ilişkin sosyolojik içgörüyü katkıda bulunmak amacıyla.

Göç sosyolojisinin avantajı göçü ekonomik bir unsur olarak okumanın yanında insan-odaklı değerlendirmesidir. Bu değerlendirme toplumsal ilişkilere odaklanarak göçün sosyal belirleyicilerini ve etkilerini anlamaya ve açıklamaya çalışır. Göç çalışmalarının disiplinlerarası özelliğini kuvvetlendirmek için sosyolojik yaklaşımla incelenen tersine beyin göçü, bu çalışmada, psikoloji gibi insan-odaklı değerlendirme yapan diğer bilim dallarında konuyla ilgilenenlere sunulmuştur.

Bu çalışmanın kuramsal çerçevesini Bourdieu'nun kullandığı sosyal sermaye kavramı oluşturmaktadır. Sosyolojide sosyal tabakalaşma alanında Bourdieu (1986) sınıf ayrımını açıklarken dört sermaye tipinden bahseder: ekonomik sermaye, sosyal sermaye, kültürel sermaye ve sembolik sermaye. Bunların varlık, etki ve etkileşimleri üzerinde önemle durur, özellikle sermayeler arası dönüşümlerin altını çizer. Sosyal sermaye başta sosyoloji, siyaset bilimi ve psikoloji olmak üzere sosyal bilimlerin yapıtaşlarından olmasına rağmen, kavramın 1990'larla birlikte kullanımı yaygınlaşmıştır. Farklı disiplinler farklı açıları vurgulasalar da, temeldeki fikir sosyal ağların değeridir (Jacobs, 1961). Farklı alanlardan sosyal bilimciler sosyal sermaye kavramının kuramsal çerçevesini geliştirmek için ortak bir zemin geliştirmeye çalışmışlardır (Bourdieu, 1977; Coleman, 1988, 1990; Granovetter, 1985; Putnam, 1993, 1995). Sosyal sermaye birey ve gruplar arası temas ve ilişkiler sayesinde kolektif veya ekonomik faydalar sağlayabilen nötr bir kaynak olarak tanımlanabilir. Bourdieu (1986) daha çok bu sermayenin eşitsizlik yaratma ve tekrar üretme bakımından etkisini incelemiş, özellikle de sosyal bağları doğrudan veya dolaylı olarak kullanarak sosyal statüyü arttırmak konusuy-la ilgilenmiştir. Bourdieu (1986) sosyal sermayeyi şu şekilde tanımlar: Az ya da çok kurumsallaşmış ilişkiler ağı içinde karşılıklı tanışıklık ve itibara sahip olmaya dayanan aktüel veya potansiyel kaynakların bütünü. Bu sosyal bağlardan kurulu sermaye belli koşullarda ekonomik sermayeye dönüştürülebilir ve asalet/saygınlık formuyla kurumsallaşabilir (Bourdieu, 1986). Bu çalışmada sosyal sermaye Bourdieu'nun tanımına sadık kalınarak kamusal fayda değil ama bireysel fayda için bir kaynak olarak sosyal ağlardaki değer olarak ele alınmış ve ilgili sermayeye sahip kişilerin algısı temelinde değerlendirilmiştir.

Göç kuramları içindeki ana bakışın bireyci ve ekonomi-merkezli boyuttan çoğulcu ve sosyo-kültürel boyuta kaydığı ileri sürülebilir. *Klasik göç kuramları* için-

de göç, göçmenin kendi seçimi (*self-selected migration*) olarak görülür (Chiswick, 1999). Bu kuramlarda emek göçü bireylerin gelirlerini daha üst seviyeye çıkarmak ve ekonomik olarak daha iyi koşullarda yaşamak için yaptıkları bireysel bir tercih olarak ele alınır. Göç, sosyo-kültürel çevreden izole bir şekilde yapılan bireysel maliyet-kâr hesabına dayanır ve göçmenin özgür iradesiyle, ekonomik kaygıyla ve gönüllü olarak gerçekleştiği varsayılır (Massey ve ark., 1993). *Yeni ekonomiler kuramı* ise göç çalışmalarına farklı bir zemin sunar: bireyler yerine daha büyük sosyal birimlerin basitçe gelirlerini arttırmak için değil risklerini azaltmak veya zayıflatmak için göçe karar verdiklerini iddia eder. Bu kuram göçün hem öznesini hem de amacını genişletmiştir. Mevcut göç kararının göçmenin tek başına yaptığı hesaptan ziyade, sosyal birimlerin ve kurumların ortak kararı olduğunu öne sürer. Bu bağlamda, göç özellikle aile veya hane halkı kararı olarak okunmaya başlanır. Hatta son yıllarda basitçe göçten değil, “sosyal ağların göçü”nden söz edilmesini söylemek yanlış olmayacaktır.

Yeni ekonomiler kuramının üzerinden devam eden üç sosyal kuram bulunmaktadır. *Genel sistemler kuramı* içinde öncü göçmenler tarafından gerçekleşen ilk göçler ve ardından akan göçlerle oluşan göç sistemleri üzerinde durulur. Bu kurama ilişkin yazın daha çok göçmen ağları ve içsel geribildirim mekanizmaları üzerine yoğunlaşır (De Haas, 2010). *Göç ağ kuramı*, göçün varış yerindeki akraba, arkadaş veya sadece hemşehrilerin varlığının göçün maliyetini ve riskini azalttığını ve bu yüzden bu göç dinamiğinin ilk koşullardan bağımsız olarak inşa edilme olasılığını arttırdığını ileri sürer. *Kurum kuramı* da büyük ölçekte gerçekleşen göçlerin kurumsallaşmasıyla ilişkilidir ve ağ kuramının daha sistematik olarak çalışması şeklinde okunabilir. Ağ ve kurum kuramları için sosyal sermaye mühimdir. Sosyal sermayenin göçteki rolünün sadece göçün başlangıcı için değil, göçün devamı için de geçerli olduğu ileri sürülür. Fakat varış yerindeki göçmenlerin illaki göçmen dayanışması göstermediğinin, bunun kaynaklar çerçevesinde belli sınırları olduğunu altı çizilmelidir.

Bu çalışmada Almanya’dan Türkiye’ye tersine beyin göçü deneyimi sosyal ağların rolü çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bourdieu’nun sosyal sermaye kavramı rehberliğinde geri dönüş safhası dâhil tüm göç deneyimi sırasında sosyal ağların kullanımı ve bu ağlara atfedilen değer ve anlam anlaşılmasına çalışılmıştır. Geriye dönüş yapanların (a) gidilecek ülkenin seçiminde, (b) Almanya’daki deneyimlerinde ve (c) geri dönüş kararlarında sosyal ağlarının/sermayelerinin ve bunlara ilişkin algının rolü incelenmiştir.

Türkiye’deki yüksek-egitimli bireylerin yurtdışına çalışmak üzere gitme kararına ve oradaki deneyimlerine dair sosyolojik yazın içerisinde altı çizilmesi gereken bazı bulgular şöyledir. Kendine özgü “batılılaşma” süre-

cinin etkisiyle Türkiye’deki sosyal ağlar içinde eğitimli nüfusa dair farklı kanaat silsileleri bulunur (Sunata, 2005). Örneğin, eğitimli birinin başta Batı ülkeleri olmak üzere yurtdışına gitme deneyiminin özel bir başarı kıstası olduğuna hatta Türkiye’deki sosyal ağlar için itibar kazanma yolu olduğuna dair genel bir kanı vardır (Sunata, 2005). Ayrıca yurtdışında okumanın prestiji (Sunata, 2002; Tansel ve Güngör, 2003) ve ailelerin giden kişinin gidiş kararında çok destekleyici davrandığına dair (Tansel ve Güngör, 2003) bulgular belirgindir. Coğrafi mesafe öncül beyin göçü için önemli bir belirleyici olarak görülmektedir: insanlar köken ülkelerini daha sık ziyaret edebilmek için kısa mesafeyi tercih etmektedirler (Sunata, 2002). Ancak, kalifiye işgücü göçmenlerinin eşlerinin de çoğunlukla yüksek eğitimli olduğu ve birlikte giden eşin statü kaybı yaşayabildiği saptanmıştır (Sunata, 2011a). Türkiye’de sosyal hayat ve iş hayatında mezun olunan okulla etiketlenen saygınlığın yurtdışında bağlar açısından neredeyse hiç etkisinin olmadığı gözlenmiştir (Sunata, 2011a).

Beyin göçüyle ilgili daha önce yapılan bir araştırmada (Sunata, 2011a) Almanya’daki Türkiyeli kalifiye emek göçmenlerinin sosyal ağlarının şunlar olduğu belirlenmiştir: (a) expat ağları, (b) Almanya’daki Türkiye diasporası ve (c) akrabalık ağı. Expat ağları bakımından kalifiye göçmenler sosyal ağı ve Türkiye’den giden yüksek eğitimli göçmenler sosyal ağı olmak üzere iki tip sosyal sermaye oluştuğu görülmüştür. Buna göre, beyin göçmenleri göç deneyimleri sürecinde sosyal hayat paylaşımlarını en çok o ülkeye gelen diğer kalifiye emek göçmenleriyle yaparlar; en çok da aynı veya benzer kültürden gelen kişiler bir araya gelerek sosyalleşirler. Sunata bu ağa “mesleki etnik ağ” adını vermiştir (2011a). Bu ağ ortak yakın veya benzer geçmişleriyle lise veya üniversite arkadaş ağları da dâhil olmak üzere görece kuvvetli ilişkilere sahiptir. İkinci olarak Almanya’daki Türkiye diasporasının göçmenler için hazır bir sosyal ağ oluşturduğu açıktır. Bu ağ zayıf olsa da ortak dil, benzer deneyim ve geçmişin paylaşıldığı ilişkileri ihtiva eder. Granovetter (1973) az miktarda güçlü bağlar yani yakın ilişkiler yerine çok miktarda zayıf bağlara sahip olmanın kişinin gereken malumat akışına erişimi bakımından daha faydalı olduğu tezini ortaya atmıştır. Zayıf bağların gücünün göç bağlamında diasporaların varlığında okunabileceği iddia edilebilir. Sosyal sermaye olarak diasporanın varlığı kişinin göç deneyiminin başlangıcını ve devamını kolaylaştırdığı için çok önemlidir. Son ağ türü birinci, ikinci, üçüncü derece ve üstü hısım ve akraba, varsa komşuluk ağı dâhil olmak üzere akrabalık sosyal ağıdır. Diğer tip göçlerde önemli rolü olan gidilen ülkedeki akrabalık ağlarının varlığı öncül beyin göçünde pek etkili değildir (Sunata, 2011a). Nitekim gidilen ülkedeki uzak dereceden akrabalarla neredeyse hiç ilişkiye geçilmediği gözlemlenmiştir (Sunata, 2011a).

Bu çalışmada tersine beyin göçü deneyiminin farklı aşamalarında göçmenin sosyal sermaye olarak sosyal ağlarını değerlendirme örüntüleri farklılaşır mı, eğer farklılaşıyorsa bu farklılaşmanın desenleri nelerdir ana araştırma sorusu üzerinde durulacaktır. Bu çalışmada yanıt aranacak alt araştırma soruları şunlardır: 1) Öncül göç kararında yüksek eğitilmiş kişiler gidilecek ülkenin seçiminde sosyal ağlar bakımından hangi belirleyicilerden etkilenirler ve bu kişilerin kararlarında hangi sosyal ağları etkilidir? 2) Yurtdışı deneyimlerinde expat ağları, diaspora ağı ve akrabalık ağının önemi nedir ve dil etminin ilgili ağların önemiyle ilişkisi var mıdır? 3) Geri dönüş kararında sosyal ağlar bakımından ana belirleyiciler nelerdir?

Yöntem

Araştırmada yorumlayıcı sosyoloji temel alınarak sosyal ağlara yüklenen anlam üzerinden sosyal sermayeyi anlamaya yönelik bir çalışma yapılmıştır. Nitel araştırmada asıl araştırılan katılımcıların araştırma problemlerine verdikleri anlamlardır. Bu çalışmada niteliksel araştırma teknikleri kullanılarak yakın zamanda geri dönen mühendislerin göç deneyimleri ve algıları veri olarak değerlendirilmiştir.

Örneklem

Araştırmanın örneklemini yüksek eğitimlerini Türkiye’de tamamladıktan sonra 2000-2005 yılları arasında Almanya’ya çalışmak üzere giden, Almanya’da bir süre çalıştıktan sonra Türkiye’ye geri dönen ve döndü Ankara’da ve yedisi İstanbul’da yaşayan toplam 11 mühendis oluşturmuştur. Bu örnekleme sadece bir kadın bulunmaktadır. Bu durum, genel olarak mühendislik mesleğinde çalışan kadın oranının düşüklüğü ve giden mühendis kadınların dönüşünün görece azlığı ile ilişkilidir. Çalışmamızdaki katılımcılar ortalama 3 sene (en az 2, en çok 6 sene) Almanya’da aktif çalışma hayatı içinde kalmışlardır. Hepsi halen iş hayatı içindedir. Görüşme zamanı yaşları çoğunlukla 30-40 aralığında olan katılımcıların medeni halleri bekâr, evli, boşanmış, ikinci kez evli olmak üzere çeşitlilik göstermektedir. Türkiye’nin en deneyimli mühendislik fakültelerinin bulunduğu dört devlet üniversitesi (Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesi) mezunu olan katılımcılar çoğunlukla Anadolu, fen veya normal lise mezunlardır. Birinci yabancı dilleri çoğunlukla İngilizcedir. Çoğunun lise ve üniversite eğitim dilleri de İngilizcedir.

Veri Toplama Araçları

Katılımcılara yaşadıkları şehirlerde göç deneyimlerini etkileyen unsurların ortaya çıkarılması için 2006-2007 yıllarında nitel araştırma tekniklerinden *yarı-ya-*

plandırılmış derinlemesine mülakat tekniği uygulandı. Her mülakat katılımcıdan göç hikâyesini anlatmasını rica etmekle başladı. Mülakat sırasında göç hikâyesini anlatan katılımcıya anlaşılmayan veya eksik kalan kısımlarla ilgili tamamlayıcı sorular soruldu. Eğer kendiliğinden anlatılmadıysa katılımcılara demografik durumları (yaş, yakın aile bireylerinin eğitim durumları, eğitim geçmişi (okul mezuniyetleri), iş hayatı (kariyer planları, çalışma düzenleri, iş ortamındaki ilişkileri) ve sosyal ilişkileri (sosyal aktiviteleri, yaşam tarzları, sosyal çevreleriyle ilişkileri) hakkında sorular soruldu. Görüşme sırasında değer yargısı içeren soru yöneltildi.

İşlem

Görüşmecilere kartopu metoduyla ulaşıldı. Araştırmanın örneklemini araştırmacının doğrudan sosyal ağının dışında yer alan kimselerden oluşturmak amacıyla birinci elden tanınan kimseyle görüşme yapılmadı. Görüşülen kişilerin beşi ikinci el, üçü üçüncü el ve üçü internet üzerindeki haberleşme ağlarından ulaşılan kişilerdi.

Katılımcılara kendilerinden toplanan bilgilerin sadece akademik amaçlı kullanılacağı ve isimlerinin saklı tutulacağı bildirildi. Nitekim mülakat yapılan mühendislerin isimleri bu çalışmada Türkçe ağaç isimlerine dönüştürülerek ve mülakatlarda geçen şirket isimleri tek harf olarak kısaltılarak saklanmıştır. Katılımcıların onayı alınarak görüşmelerde ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Araştırmaya katılan katılımcılarla iş yerlerinde veya sosyal bir mekânda görüşme yapılmıştır. Her bir görüşme en az 40 dakika, en çok 120 dakika sürmüştür.

Veri Analizi

Niteliksel yöntem ile yapılan çalışmalarda hipotezlerle veriyi zorlamak yerine açık araştırma sorusuyla konu açılmaya ve verinin kendini ifşasına çalışılır (ilgili tartışmalar için, bkz. Boychuk, Duchsher ve Morgan, 2004; Kelle, 2007). Bu çalışmada, tersine beyin göçü deneyimi ve göçmenin sosyal sermayesi olarak sosyal ağlar kapsamındaki ilişkiler verinin içindeki sosyal bağlamlar ortaya çıkartılarak incelenmiştir. Bunu yaparken mevcut yazından elde edilen çıkarımlarla sistematik temas sağlanarak bağlamın incelenmesi için gerekli zemin yaratılmaya çalışılmıştır.

Türkiye’ye geri dönen beyin göçmenlerine ilişkin açıklayıcı kuramsal bilginin azlığı ve ilgili vakaya dair daha önce yapılmış akademik bir araştırma olmaması nedeniyle hem bu zemin eksikliğini gidermek hem de verinin içeriğini daha detaylı kullanmak için yorumlayıcı okumayla (İng., *hermeneutic reading*; Gadamer, 1960; Heidegger, 1927) temellendirilmiş kuram yöntemi (İng., *grounded theory*; Glaser ve Strauss, 2009) tercih edilmiştir. Yorumlayıcı okuma aslında temellendirilmiş kuram için olmazsa olmaz bir okumadır, çünkü bu oku-

mayla (a) metnin anlamlandırılması, (b) verinin içindeki sosyal bağların ortaya çıkarılması ve (c) yazarın deneyimlerini okuyucuyla paylaşması sağlanır. Temelendirilmiş kuram ve yorumlayıcı okuma tekniklerinden yararlanılarak *konvansiyonel içerik analizi* (Berg ve Lune, 2014) kullanılmıştır. Bu analizin ardından göç deneyimleri ve kişilerin göçle ilgili anlattıkları içinden sosyal ağlara işaret eden temalar seçilerek *güdümlü içerik analizi* yapılmıştır (Berg ve Lune, 2014). Konvansiyonel analize açık kodlar hâkim iken, güdümlü analiz baştan belirlenen araştırma sorusunun kapsamıyla sınırlıdır; bu nedenle güdümlü analiz çalışmanın sunumu açısından tercih edilmiştir. Böylelikle konvansiyonel analizde ortaya çıkan sosyal bağlar göz ardı edilmeden özellikle sosyal ağlar ve bu ağların göç deneyimleriyle ilişkisi irdelenerek göçmenlerin geri dönüşlerindeki belirleyici etmenler ile sosyal sermaye değişimleri analiz edilmiştir.

Bu tür çalışmalarda araştırmaya katılan bireylerin söylediklerinden doğrudan alıntı yapılarak betimsel bir yaklaşımla verilerin okuyucuya aktarılması önemsenir. Sosyologlar toplanan verinin mümkün olduğunca özgün formuna sadık kalmayı tercih ederler ve görüşmelerden uzun aktarımlar yaparlar; okuyucuya yardımcı olmak için verileri betimsel bir yaklaşımla sistematik analize tabi tutarak sunarlar ve belirlenen temalar ve temalar arası ilişkileri incelerler. Bu makalede psikoloji okuyucusu için metnin daha anlaşılır olması ve yer sınırlılığı göz önünde tutularak alıntılarının özgün hali yeniden düzenlenmiş ama sunumda özgün içeriğe sadık kalınmıştır. Ayrıca verinin sunumu sırasında, alıntılar ait oldukları bölümdeki ana fikri yansıtacak şekilde kısaltılmıştır. Araştırmacı veri analizi sürecine kendi yorumlarını da dâhil etmiştir.

Bulgular

Gidilecek Ülkenin Seçimi

Geriye dönen Türkiyeli mühendislerle yürütülen bu çalışmada öncelikle öncül göç deneyimlerinde yurtdışında çalışmak için *nedensel Almanya'ya tercih ettikleri* üstüne bir okuma yapılmış ve sosyal ağların rolü anlaşılmasına çalışılmıştır. Aşağıdaki alıntılardan anlaşılacağı gibi göç için Almanya tercihinin sebebinin (a) coğrafi yakınlık ve (b) göç tarihinin yarattığı oradaki diaspora olduğu görülmüştür. Araştırma sorusu itibarıyla hazır bir sosyal ağ olarak Almanya'daki Türkiye diasporası göçe ve kalifiye göçmene etkisi bakımından merkezidir. Diğer belirleyici olan coğrafi yakınlık, göçmenin olası sosyal ağlarındaki ilişkilerini doğrudan etkileyeceği için konumuza içkindir. Çalışmada göç kararı bakımından expat ağlarının rolüne dair bir bulgu tespit edilememiştir. Gidilecek ülkenin tercihinde akrabalık ağının önemsiz olduğu ise özellikle vurgulanmıştır.

Coğrafi Yakınlık. Ulaşım ve iletişim imkânlarının

çağımızda giderek artmasına rağmen, kalifiye göçmenler için hâlâ coğrafi mesafenin büyüklüğü göç kararı almayı zorlaştıran bir etmen olarak görülüyor. Örneğin, mülakat sırasında Susam Almanya'da çalışmayı neden seçtiğine ilişkin şöyle dedi:

"[...] Muhakkak Almanya olmalı diye başlamadı bu süreç. Çok uzaktakileri elemeştim ben Kanada, Amerika ve Avustralya o yüzden planımda yoktu." (Susam, 32, bekar).

Susam diğer seçenekleri eleyerek kararını vermiş. Eleme işlemini ülke bazında yapan Susam, ülkelerin köken ülkesine mesafelerini ölçüt olarak almış. Burada, coğrafi yakınlık arzusu köken ülkede arkada bırakılan aile ve arkadaşlar başta olmak üzere sosyal bağların korunması ve devamının sağlanması içindir. Çünkü coğrafi yakınlık daha az masrafla ve daha hızla bu ağlara erişime önem atfedildiğinin göstergesidir.

Türkiye Diasporası ve Etnik Pazarın Pozitif Algısı. Türkiye diasporası içinde özellikle diaspora kaynaklı etnik bir marketin (İng., *ethnic marketing*) varlığının öncül beyin göçü için yine pozitif bir belirleyici olduğu yapılan mülakatlardan edinilen bir bilgidir. Yurtdışında çalışmanın kendisi için zorunlu olduğunu düşünen Çınar, 2000 yılının sonlarında Türkiye'den ayrılmaya karar verdiğinde biri İngiltere'den diğeri Almanya'dan iki ayrı iş teklifi almış. Çınar, gideceği ülkeye ilişkin kararı nasıl verdiğini anlatırken şöyle dedi:

"Sonuçta ikisini karşılaştırdım, zaten İngiltere'ye mülakata da gittiğimde ortamı da görmek için gitmiştim, Almanya'ya aslında hiç görmemişim ama bir anda [...] çok cazip geldi, Almanya'da bir sürü Türk var canımın istediği zaman döner yeriz, baklava yeriz (gülüyor) gibisinden öyle cazip geldi. En son da ben Almanya dedim." (Çınar, 31, evli).

Çınar'a benzer olarak; Meşe (35, ikinci kez evli) Almanya seçimi için:

"Almanca İngilizce konuşmadan yaşanabilecek bir yer, her yer kebabçı, Türkiye'de yiyemeyeceğin kalitede peynir, zeytin yiyorsun, [...]" dedi. Mülakatın başka bir yerinde konuyu daha da açtı:

"Almanya'da iki buçuk milyon Türk yaşıyor. [...] Coğrafya çok [...] farklı değil. [...] Kendini [...] fazla yalnız hissetmiyorsun. [Örneğin cep telefonumda halen 2003'den beri sakladığım orada yaşayan en az 10 tane Türk arkadaşımın numarası vardır.] [...] Bayramda seyranda aradığım [veya] beni arayan insanlar var."

Sonuç olarak, Almanya'ya öncül beyin göçünün belirleyici faktörlerinden birisi de oradaki Türkiye diasporasıdır. Bu diaspora sosyal bağ ve ilişkilerin kurulabileceği kuvvetli bir sosyal ağ potansiyeli olarak görülür.

Akrabalık Ağı. Bu çalışmada tersine beyin göçmenleri örnekleminde göçün öncül kısmı için akrabalık ağının eksikliği ve öncül beyin göçündeki etkisiz rolü fark edilmiştir. Yani, öncül beyin göçü çerçevesinde ak-

rabalık ağı ne göçün başlamasını ne de göçün devamını kolaylaştıran bir etmen olarak karşımıza çıkmıştır. Bunu çok iyi özetleyen iki alıntı şu şekildedir: Susam (32, bekar) göçün başlangıcı hakkında konuşurken “Hiç hiç ne akraba ne bir tanıdık” demiş; Dişbudak (44, evli) göç sırasındaki sosyal ilişkilerden bahsederken Almanya’da “Akraba yoktu. Arkadaş vardı” diye belirtmiştir. Örneklemede genel olarak kalifiye göçmenlerin Almanya’da yakın veya uzak dereceden akrabası olmadığı görülmüştür. Bu çalışma eski çalışmaları destekler niteliktedir (Sunata, 2011a). Sonuçta, akrabalık ağı en azından algı düzeyinde öncül beyin göçü için belirleyici bir etmen değildir.

Göç Deneyimi

Bu kısımda geriye dönmüş beyin göçmenleri *Almanya’daki sosyalleşme deneyimleri süresince* tercih ettikleri veya etkileşimde bulunmak zorunda kaldıkları sosyal ağlar bakımından incelenmiş ve bu ağların önemi üstünde durulmuştur. Göç deneyimi içinde sosyal ağlarda iletişimin sağlandığı ve ilişkinin kurulduğu araç olarak özel önem arz eden faktörlerdendir. Expat ve diaspora ağlarının dil konusuyla birlikte önemlerinin arttığı fark edilmiştir. Akrabalık ağlarının göç kararında olduğu gibi göç deneyiminde de belirgin bir rolü görülmemektedir.

Expat Ağları. Expat ağlarının göç deneyimindeki sosyalleşme için önemine dair tez bu çalışmada da desteklenmiştir. Aşağıda konuyla ilgili alıntılarının ilk ikisi Almanya’daki genel expat ağının, sonuncusu ise özel olarak Türkiye’den gelen expat ağının onların göç deneyimindeki önemine vurgu yapmaktadır:

“Ya biz [Almanlarla] kaynaşamadık ya onlar bizle kaynaşamadı, bilemiyorum. [...] Eşimin Almanca kursundan Kanadalı bir arkadaşı vardı onlarla çıkıyorduk, başka yerlere gidiyorduk, aktivite yapıyorduk [...] Ama bunu nedense hiçbir zaman bir Alman çiftle yapamadık. [...] Evet bizim gibi yabancılarla oldu. İşte İspanyollarla, o Kanadalı arkadaşlarla. [Sonuçta] hep Almanya’daki yabancılarla bir arada takıldık ama bir Alman çiftle hadi yemeğe çıkalım gibisinden bir şeyimiz olmadı hiç.” (Çmar, 31, evli)

“Sosyal çevrem genelde İngilizce konuşuyordu. Benim arkadaşlarım çoğunlukla İtalyan ya da İspanyoldu. [...]” (Susam, 32, bekar)

“Türkiye’den Almanya’ya çalışmaya [bizim gibi] giden bir sürü Türk var. Doğal olarak toplanıyorsunuz, akşamları bir şeyler yapıyorsunuz. [...]” (Dişbudak, 44, evli)

Öncül ve tersine beyin göçü deneyimlilerin Almanya’da çalışırken yerleşik eğitimli nüfusa nazaran daha çok kalifiye göçmen ağı içinde yer almaları terhihten ziyade göçmenlik/ yabancılık halinin ve göçmen dayanışmasının uzantısı olarak okunabilir. Burada gün-

delik hayatta kullanılan dil sınırlamaları içinde sosyal ilişkilerin belirlendiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Diaspora Ağı. Beyin göçmenin diasporayla kurduğu bağ ve bu sosyal ağa verdiği yeri anlamak önemli görülmektedir. Aşağıdaki alıntıdan anlaşılacağı gibi kalifiye göçmen etnik diasporaya yakındır ama içinde değildir.

“[...] Bir dönemciye part-time çalışıp burnum sür-tünmedi, ben biraz şımarık çocuk gibi [göçün] tadını çıkardığım için öyle düşünüyorum. [Hatta] Almanya’yı daha bir yabancı olarak sıcak buldum.” (Meşe, 35, ikinci kez evli)

Bu alıntıda beyin göçmeni olma halinin beyin göçmeni olmayanlara kıyasla daha farklı, ayrıcalıklı, rahat; neredeyse turistik oluşu betimlenmiştir. Nitekim Meşe’nin sözünü bitirirken Türkiye diasporasına nazaran Almanya’ya daha yabancı oluşuyla Almanya’yı sıcak buluşu arasında ilişki kurması bir sosyal anlam ifade eder. Sosyal statü farkı nedeniyle göç deneyimi diğerlerinininkiyle eş olarak algılanmaz ve diasporanın içine tam bir giriş yaşanmaz. Diaspora zayıf bağlarıyla, ortak dille ilgili haberleşme ve yeme-içme alışkanlıkları pazarıyla kalifiye göçmen için önemlidir. Fakat beyin göçmeni, ilgili diasporaya kendini dâhil etmek yerine kendini daha “yabancı” olarak ortaya koyar.

Akrabalık Ağı. Ayrıca akrabalık ağının eksikliğinin öncül beyin göçü deneyiminde önemsizliğini açıklar. Örneklemede Almanya’da akrabalık ağına sahip iki kişi vardı, ama ikisi de bu ağın kendi göç deneyimlerinde özel bir rolünden bahsetmemiştir. Hatta Almanya’da akrabalık ağına sahip Meşe bu ağ ile ilişkisini şöyle anlattı:

“[Akrabam] [ç]oktu [ama] bir şımarıklık çöküyor insana. Sonuçta sen oraya cebinde parayla gidiyorsun ve biraz da eğlenmeye gidiyorsun [...] Böyle olunca [orada hiç] akraba ziyareti yapmadım. [...] Türkiye’de onlarla arayıp görüşüyor muyum? Yok! [Zaten] Türkiye’de de çok sık arayıp görüştüğüm insanlar değiller [...]” (Meşe, 35, ikinci kez evli)

Yüksek eğitimli emek göçmenleri için yakın veya uzak akrabalık ağlarının öncül göçleri üzerinde baskın bir etkisi olduğu görülmemektedir.

Dil. Örneklemede göç deneyimi sürecinde çalışma hayatında İngilizce, sosyal hayatta kalifiye göçmen ağı nedeniyle İngilizce veya Türkçe ve diasporadan kaynaklı Türkçe konuşarak yaşama ağırlıklı olarak görülmektedir. Beyin göçmenleri için sözkonusu olan özellikle uluslararası şirketlerde şirket dili olarak İngilizcenin evrenselleşmesi ile gidilen ülkenin egemen dilini öğrenme zorunluluğunun neredeyse ortadan kalkmasıdır. Expat ağında İngilizce ve diaspora ağında Türkçe tercihi açıktır.

Yüksek kalifiye iş ortamlarında gidilen ülkenin dilini öğrenme zorunluluğunun olmaması, *ulus-devlete göçten ziyade şirkete göç* gibi sadece iş çerçevesinde değerlendirilebilir.

“Şirket içi dil her zaman İngilizceydi. S gibi şirketlerde bu hep böyledir ama iki yıl geçirdikten sonra bilirsin böyle bazı şirketlerin cuma öğleden sonra psikolojisi vardır ya laçkalaşmaya başlar [herkes!] Zaten çok çalışmışsındır! Bu millet de zamanında çok çalışmış, artık onun ekmeğini yiyorlar. Kendi aralarında toplanınca Almanca konuşmaya başlıyorlar. Sen de gidiyorsun, hani bir espri de bana atarlar mı diye bekliyorsun. Ben konuşacak kadar, derdimi anlatacak kadar bazen bir lokantada, mağazada alışveriş yaparken iyi kötü fiyat soracak, bir şey isteyecek, “hayır, teşekkür ederim, evet” gibi temel tarzınca Almancasını öğrenmiştim, konuşulanları da bayağı bir anlıyordum. Teknik Almanca da anlar hale gelmiştim, fakat konuşamıyordum. Çünkü İngilizce yetiyordu, tembellik geliyordu insanda tabii. İngilizcen yetiyor. Türk çok fazla, sadece Almanların yaşadığı hiç Türk olmadığı, İngilizce bilmediği bir yere gitsen kesinlikle öğrenirsin. Tembellik var bir de davetli gidiyorsun mesela vize almadım ben hiçbir zaman.” (Meşe, 35, ikinci kez evli)

Bu alıntıda Almanca öğrenmeye çok da ihtiyaç duyulmadığının altı çiziliyor. Fakat alıntının ilk kısmında, şirket dili İngilizce olmasına rağmen göçmen olmayanların iş arkadaşlarıyla sosyalleşme süreçlerinde dil tercihlerinin anadilleri Almandan yana olduğu aktarılıyor. Aşağıdaki alıntılar da bu durumu destekler niteliktedir.

“[Almanların] Almanca konuşma saplantıları [vardı,] önce bir Almandayı zorlamaları çok kasarsa İngilizce dönmeleri vardı [...]” (Meşe, 35, ikinci kez evli)

“[...] Almanlar beni dil öğrenmek konusunda zorladılar. [...] Çalışma saatleri içerisinde haftada 1-2 saat ücretsiz kurs aldılar. Bende [...] Almanca [öğrenme isteği] oluşmadı. [...] Anadili konuşulan bir yerde ne kadar iyi konuşsanız da onlar gibi konuşamayacaksınız ve eşit şartlarda yarışmamış olursanız insanlarla. Ama İngilizcede eşit olacaksınız. [...] Bir de [...] bir söylem kullanıyorlardı. İşte “Türkler Almanca konuşmuyor.” [Bu da beni Almandan soğuttu.] [...]” (Akasya, 37, evli)

Göçmenler Almanca öğrenmeye dirençlerini göçmen olmayanlar tarafından bu dile “zorlandıkları” algısı üzerinden açıklıyorlar. Yukarıda Akasya’nın sözlerinden anlaşılacağı gibi, göçmen, yabancı dil olarak öğrenilen Almandayla “onlar gibi konuşamayacağı” ve Türkiye diasporası Almandası gibi “beğenilmeme” riski olduğunu algılıyor. Özellikle iş hayatında anadili Almanca olanlarla dil becerisi bakımından “yarışamama” endişesi kalifiye emek göçmenleri üstünde ek bir baskı oluşturmaktadır. Yukarıdaki örneklerdeki Türkiyelili mühendislerin, mesai dışı vakitlerde İngilizce konuşarak hayatlarına devam etmelerinin onları yerleşik nüfusla eş değer kıldığını ve göçmenliğin yarattığı eşitsizliği ortadan kaldırdığını hissettikleri anlaşılmaktadır. Yani gidilen ülkenin egemen diline alternatif olarak iş hayatında İngi-

lizce kullanma tercihi, beyin göçmeni tarafından yerleşik nüfusla eşitlik ve yüksek eğitilmiş olmayan göçmenlerle karşılaştırıldığında ayrıcalık yaratan bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Geri Dönüş Kararı

Tersine beyin göçü aşamalarından geri dönüşe dair algılarda özellikle akrabalık ağının önemli olduğu tespit edilmiştir. Göçün diğer iki aşamasında önemsizliği açıkça görülürken, aile veya akrabalık ağlarının geri dönüş kararında ana etmen olduğu anlaşılmıştır. Özellikle gidilen ülkede akrabalık ağının eksikliğinin hissedilmesi ve köken ülkede bırakılan aileye (eş/çocuk/ebeveyn) bakım/yükümlülük/sorumluluklar olarak görülmektedir. Ayrıca yaş ve medeni durumun tersine göç deneyiminde önemli faktörler olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda medeni hal değişimleri kapsamında göçün ve göçle değişen sosyal ağların etkisi incelenmiştir. Göçün evlilik kurumuyla imtihanı ve sosyal ağ baskılarından özgürleştirici etkisi, dil sorunu ve maddi olmayan diğer etmenler tartışılmıştır.

Gidilen Ülkedeki Akrabalık Ağı Eksikliği. Göç projesinin bozulduğu veya sonlandırıldığı zamanlarda gurbette “akrabalık ağı” eksikliğinin daha belirgin hissedildiği birkaç örnekte görülmüştür. Çınar dövizli askerliği de hedefleyerek 2001 Şubat ayında Frankfurt’ta 6 seneliğine Amerikan firması A’da çalışmaya başlamış. Onunla mülakatımızda Çınar düzenli ve güvenli işin önemi üstüne konuştu:

“Birtakım sıkıntılı zamanlar geçirdik. Ondan sonra insan sağlam bir işinin olmasını önemsiyor. Yani yeni bir ülkeye gitmişsin, bir şey olur, işini kaybedersin... [Burada] ev kiranı ödeyemezsen annen babanın yanına taşınırsın bir şey olur akrabaların [...] var, ama orada yapaılmazsın. Hiçbir şeyin yok. [...] Özellikle 2002 senesi baya bir korkulu geçti.” (Çınar, 31, erkek, evli)

Köken Ülkedeki Aile (Eş/Çocuk/Ebeveyn) Varlığı. Göçmenin yurtdışına gitmeyi tercih etmeyen eşinin ve çocuğunun Türkiye’de olması dönüş kararında büyük bir etmen olarak görülmektedir. Bu durumunu Dişbudak mülakat sırasında şu şekilde dile getirmiştir:

“Yurt dışında çalışmak hep aklımda vardı, [...] evlenince [...] başka faktörler devreye giriyor, çocuk oluyor. Karar verirken [...] kafanıza göre davranıyorsunuz evlendikten sonra. [...] 18-25 yaş arasına uygun [...] O dönemde [...] ciddi düşünüyordum. Ama şu anda [...] yatırımlarımı yaptım, burada bir düzenim var. Şu anda 20 sene öncesinden daha farklı düşünüyorum.” (Dişbudak, 44, evli)

Alan çalışmamızda görüşülen tek kadın Akasya, göç deneyimini önce tek başına yaşayıp “aile göç kararı”na daha sonra almayı tercih etmiş. Gidiş hikâyesini şu şekilde anlattı:

“[...] [G]ittimide işte 30’lu yaşlardaydım. As-

lunda Avrupa'da çalışmak güzel tabi 20'li yaşlarda olseydim bir 10 sene kalırdım ama 30'lu yaşlarda olunca biraz tabi bir de Almanca en azından anlayabiliyorum ama eşim için biraz zorlama gibi olacaktı bazı şey ailesel problemlerden dolayı babam hasta oldu annem tek başına bakamadı kardeşim İspanya'daydı falan böyle ben de onu bahane edip döndüm. [...] Çünkü dediğim gibi o dönemde babam hastaydı ve böyle acilen dönmem gerekiyordu yoksa herhalde birkaç yıl daha kalırdım. [...] Son dönemlerde çünkü sürekli hastalıkla uğraşmak zorunda kaldım. Ondan sonra ne bileyim günde yarım saatim telefonda geçiyordu. Belki de kalabilirdim. [...] Annemin nefes alma problemi vardı hala var ama işte psikolojik midir hani bir sürü problem yaşadı. [...]” (Akasya, 37, evli)

Dönüş kararının aileye bakım, yükümlülük ve sorumluluk kapsamında alındığı görülüyor. Susam'da geri dönüş gerekçesini şöyle dile getirdi:

“Temel olarak ailesel sebebim vardı. Babamın kanser hastası [olması] temel dönüş [sebebi oldu]. Onun dışında orada yaşayıp görmem gerekenleri gördüğümü düşünüyorum. Almanya işi temel olarak kapanmıştı benim için yani.” (Susam, 32, bekar)

Alıntının son iki cümlesine dikkat ettiğimizde, geri dönmüş kalifiye emek göçmenlerinin özellikle geri dönüş ile ilgili konuşurken göçü bir proje gibi gördüklerini ve zaten geçici yani sonu olan bir süreç olarak tanımladıklarını görüyoruz. Akasya ve Susam bir ebeveynin hastalığı ve bakım- ilgi gereksiniminin dönüşünde etkili olduğunu söylediler. Türkiye’de çocuk ve yaşlı bakımı konusunda devlet desteğinden ziyade hâlâ aile kurumu referanslı sistem işlediği göz önüne alındığında, bunun ailelerin geriye göç konusundaki karar süreçlerinde özellikle etkili olduğu düşünülebilir.

Göçle Evliliğin İdaresi ve Evlilikle Göçün İdaresi. Göç deneyiminin özgürlük alanlarıyla ilgili olduğunu, bunu da en çok göçmenlerin evlenme/boşanma desenlerinden okuyabildiğimizi söyleyebiliriz.

“Almanya’ya gitmeseydim de boşanırdım. [...] Başka bir ülke görüyorsun, başka bir yaşam tarzı görüyorsun, başka bir yaşam tarzında insanların [...] değişik [davranışlarını] görüyorsun. [...] Ne bileyim bazı konularda daha rahat olduklarını, [mesela] senin kendini çok kastığın konularda çok rahat olduklarını, senin çok rahat olduğun konularda kendilerini çok kastıklarını görüyorsun ve açıkçası başka bir dünya var. Başka bir dünyanın var olduğunu görünce bazı kararlar daha hızlı tetikleniyor. Benim olayımda da tetiklenme oldu, yani bir baktım Türkiye’de bana biçilmiş kalıpların dışına çıkmak için 15 dakika yetiyor. Ben buradan giderken havaalanında küpemi takardım iner inmez. Türk havaalanına iner inmez de çıkarırdım küpemi çünkü orada küpeli olmam bana kötü anlamda iyi anlamda bir şey katmıyordu “A bak küpeli adam!” denmiyordu mesela,

ne Türkler ne [de] Almanlar. [...] Evet yani ilginç bir şey! [...] Mesela artık bir barda çok güzel bir kız giriyor sen de artık bakmıyorsun. Çünkü [...] “damsız almıyoruz” muhabbeti yapmıyorlar sana kapıda. Gidiyorsun en güzel yerde oturuyorsun. O şeyin yasaklanmasının cazibesi yok. Yani bu yüzden boşanmadım ama bu tetikledi hızlandırdı.” (Meşe, 35, ikinci kez evli)

Meşe gibi boşanma örüntüsü çizmeyen ve örneklemdeki tek kadın olan Akasya, göç kararı aldığı süreçte eşiyile ilişkisinin zorluğu hakkında şöyle dedi:

“Ya biraz zor oldu da ama çok da zor olmadı. Çünkü biz çok uzun süreden beri tanıştığımız üniversite hâzırlıktan beri tanıştığımız. Artık her şey çok iyi oturmuş olduğu için bir problem olmadı açıkçası. Romantik oluyorduk hatta. İki haftada bir görüşüyorsun özlüyorsun falan.”

Bunun üstüne Almanya’ya gidip orada o sırada ya da ondan biraz önce evlenip gidenler arasında boşananlar olduğunu gözlediğini söyledi ve ekledi:

“Ama ben şeye dikkat ettim ne bilim akşamları bir yerlere çağırıldığında tek başıma gitmemeye dikkat ettim. Herhalde biraz daha muhafazakâr davrandım.” (Akasya, 37, evli).

Evliliği sürerken kocasını köken ülkesinde bırakıp tek başına göç kararı alan Akasya’nın oradaki yaşam konusunda “biraz muhafazakâr davrandım” demesi önemlidir. Çünkü göç medeni halinden bağımsız özgürleştirici bir deneyim olarak başlayan örneklemdeki tek kadın Akasya’nın göç deneyiminde evliliğini muhafaza etmek adına otokontrol uyguladığı ve aile kurumunu koruyarak göçünü sonlandırdığı görülmektedir.

Köken ülkedeki eş ve varsa çocukların arkada bırakılması yerine onlarla birlikte göç etmenin de göçü kolaylaştıran etmenlerden olduğu iddia edilemez. Birlikte giden eşin yaşadığı zorluklardan, özellikle de yaşadığı ciddi sosyal statü kaybından bahsedilmelidir. Çınar, üniversiteden mezun olduktan sonra 2000 yılında evlenmiş. Eşiyile birlikte Almanya’ya gittiklerinde 5 aylık evlilermiş. Eşi ODTÜ işletme mezunu olan Çınar (31, evli) “Ama Almanlara ODTÜ işletme bir şey ifade etmiyor” diye yakınıyor. Çınar göç deneyimi sırasında eşinin bağımlı yüksek eğitilmiş göçmen olarak deneyimini şöyle anlatıyor:

“[...] Yani biz de zor zamanlar geçirdik [...] bir tarafın çalışması bir tarafın çalışmaması, yani ekonomik bağımsızlığının olmaması ya da can sıkıntısı... Yani ODTÜ işletme iyi bir bölüm eşim gibi mezun olup iş hayatına başlayanlar atıyorum L’de product manager oldular [...] kariyerlerinde geliştiler ve eşim ise [...] tecrübesi olmayan, evde küflenmeye mahkûm oldu. Bu bir zorluk yaratıyor tabi. Bütün gün evde boş bekliyor, benim eve dönmemi bekliyor [...] Almanca kurslarına gitti [...] ama çok zor [...] Sosyal açıdan tatmin olmak çok zor [...] Almanya’da. Sonuçta onun da etkisini his-

settik. Hadi bari dedik bu çocuk olayını aradan çıkaralım, çocuğumuz dünyaya geldi. [2005'de çocuk sahibi olmuşlar.] Bir sene Almanya'nın sağlık hizmetlerinden vesaire yararlanalım sonra 2006'da döneriz falan diye konuşmuştuk yaklaşık bir sene önceden. Türkiye'de de olsa o çocuk için hayatından altı ay yedi ay verecekti, onu Almanya'da geçirip, o şekilde hani çocuk işini aradan çıkarıp öyle gidelim dedik. Onu bitirmiş olduk, askerliği bitirmiş olduk.” (Çınar, 31, evli).

Eşi Türkiye'ye döner-dönmez iş bulmuş, hatta Çınar daha transfer işlerini tamamlamadan eşi çoktan işine başlamış, üstelik Türkiye'deki S'de önemli bir pozisyonda iş bulmuş. Çınar, eşinin mutsuzluğunu düşündüğünden Almanya'da süresiz oturum almış olmasına rağmen tekrardan Almanya'ya gitmeyi düşünmüyor.

Expatriat Ağlarının Darlığı. Expatriat ağlarının geri dönüşte doğrudan bir ilgisi yoktur, ama yaş ve medeni hal ile bağlantılı olarak ilişkisi görülmüştür. Eş/çocuk varlığı ile ilişkili olarak değerlendirilmesi gereken etmenler yaş ve medeni hal faktörleridir. Bekârlık ve gençlik çağının göç riskinin alınabildiği zamanlar olduğu Çam'ın şu sözlerinde okunuyor:

“[...] Evlenmeden gençken daha rahat oluyor başka ülkelere gitmek. Bir de doydüğümü düşünüyorum [...]” (Çam, 35, evli).

Evlilikle göçün idaresinin veya göçle evliliğin idaresinin zorlaştığı açıktır. Bu duruma ek olarak bekâr olmak da sosyal ağ kısıtlarıyla birleşerek geri dönüş üzerinde etki yapabilmektedir. Örneğin 34 yaşında ve bekâr olan Ceviz'in mülakatta gündeme getirdiği konu Almanya'da evlenme planı yapmanın imkânsız olduğudur: “Ne Almanlarla ne de oradaki Türklerle olamazdı.”. Yaşam projelerinden biri sayılan evlilik ile ilgili Ceviz'in bahsettiği kültürel farklılıklardan kaynaklı eş bulma zorluğu orada yaşamının sıkıntılarından biri olarak okunabilir. Eş seçimi insanın doğuştan veya sonradan geliştirdiği sosyal ağları üzerinden gerçekleşir. İlgili sosyal ağlara yakınlık ve o ağlardaki itibar kriterleri beyin göçmenleri için ikamet ettikleri ülkede özellikle expatriat ağlarını önemli kılmaktadır. Bu ağın büyüklüğü ve önemi kişinin köken ülkesindeki eğitilmiş ağı ile karşılaştırıldığında, geri dönüşe dair bir etmen olarak okunabilir.

Dil. İş hayatının İngilizceyle yürütülebildiği yerde Türkiye diasporası çerçevesinde sosyal hayatın şekillenebilme olasılığı Almanya'ya kalifiye göç için cazip bir ülke haline getirmektedir. Yine de bu cazibe Almanca dil bariyerinin yarattığı farklı sosyal izolasyonlara dönüşebilmektedir. Bu nedenle, göçmenler için cazip olan dil durumu aynı zamanda “geri dönüş” sebebi olarak da karşımıza çıkabilmektedir.

“Dilin hâkim olduğu bir sektördeyiz. Müşteriyi ikna etmenin baya hâkim olduğu bir sektördeyiz. [Aynı anlamı] farklı bakış açılarıyla [tekrar] söylemenin önemli olduğu [durumlarda Almanca ne kadar iyi olursa olsun]

yeterli olmadı. Daha fazla yüklenemem diye düşündüm. Kariyer olanakları[m]ın artık tüken[diğini düşündüm]. Bir müdürlük pozisyonu vardı onu alabilirdim ama [...] iki sene daha idare edebilirdim. [Almanca konuşulan bir ortamda daha] sonra ne olurdu bilemiyorum açıkçası. [Üstelik] herkes benim Almancamın iyi olduğunu söyler; çabuk dil öğrendiğimi söyler. Ama ben sonuçta istediğim [...] seviyeye ulaşabileceğimi düşünmedim. [Böylece] Türkiye'ye dönme kararı [aldım.] [...]” (Çınar, 31, evli)

Çınar'ın çoğu yeni göçmene nazaran dil konusunda başarılı olduğu açıktır ve o da bunun farkındadır. Fakat dil yetkinliğindeki görece zayıflık onu tedirgin etmektedir. Bu yüzden Almanya'da daha fazla kalmanın iş kariyeri bakımından dezavantajlı olacağına karar vermesi önemlidir. Almanya'da farklı şirketlerde iş deneyimi olan Ceviz (34, bekâr) iş dili durumunun şirketten şirkete değiştiğini, E'de İngilizce, S'de hem İngilizce hem Almanca, bir diğer firmada ise sadece Almanca konuşulabildiğinin altını çizdi. Sonuç itibarıyla dil konusu oldukça karmaşık bir boyuttur. Beyin göçünü düşündüğümüzde hem öncül hem de tersine beyin göçü için belirleyici olabilir.

Kuvvetli Sosyal Bağlara Verilen Önem: “Orada Çalışmak, Burada Yaşamak Güzel”. Maddi-olmayan fayda algısının içindeki kişisel manevi fayda kısmı çalışmanın sosyal sermayeyle ilgili ana araştırma sorusuyla doğrudan ilgilidir. Almanya'da çalışmanın faydaları sosyal devlet, iş kanunu, köklü sendikal yapılar sayesinde işçi haklarının sistematik olarak kollanması, iş tatmini gibi başlıklarla sosyal bağlamını bulur. Buna rağmen geri dönenlerin algısında geri dönüşün “iyi yaşama dair” olduğu, mesleki kariyer ve maddi terimlerle değil ama psiko-sosyal terimlerle açıklanabilecek yaşam tarzlarına dönük olduğu söylenebilir. Geri dönüş kararlarını açıklarken hiçbir katılımcı maddi kaygılardan bahsetmemiştir. Meşe de geriye göç tercihini şu şekilde anlattı:

“[...] orada çalışmak güzel ama orada yaşlanmak kötü olurdu. Yani soğuk bir ülke bir de orada büyümedik belki orada büyüksek farklı bakardım. [İklim farklı, giyimler farklı] Mutfaklarını hiç tutamadım hakikaten yani Alman mutfağı kimse alınmasın gücenmesin ama hiç iyi bir mutfak değil bence. Biz orda Türk, İtalyan [ve] Meksika lokantalarına [...] gidiyorduk. [...]” (Meşe, 35, erkek, ikinci kez evli)

Meşe ardından idealist bir işkolik tavrı yerine önemli olanın kişinin yaşam tarzını nasıl kurguladığı olduğunun altını çiziyor. Bir daha gider mi diye sorulduğunda Akasya da tıpkı Meşe gibi çalışmak ve yaşamak arasında ayırım yaptı:

“Yani insan biraz şey yapıyor. Yani Türkiye'de yaşamak, çalışmak değil de yaşamak güzel bir şey. Ama çalışırken yaşayamıyorsunuz. Bilmiyorum yine başvurup gidebilirim ama şimdi değil daha çocuğum iki yaşında belki altı-yedi yaşına kadar burada çalışırım.” (Akasya,

37, kadın, evli)

Manevi fayda bağlamında yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi çalışma-yaşama ikiliği üzerinde değerlendirme yapılmaktadır. Ayrıca yukarıdaki geriye dönen göçmenin geriye göç kararını anlatırken gidilen ülkedeki akraba eksikliğinin farkına vardığı ve bunun altını çizdiği, geriye dönüşte başta kuvvetli sosyal ağlar olmak sosyal ilişki ve bağlara verilen değerin arttığı görülmektedir.

Tartışma

Bu araştırmanın amacı öncül kısmı dâhil tersine beyin göçünde sosyal ağların rolünü ve değerini tespit etmektir. Bu tespit yapılırken göçün aşamaları üzerinden karşılaştırma yapılarak ana araştırma sorusu olan göçmenin sosyal ağlarını kullanma ve algılama stratejilerindeki değişimler incelenmiştir. Böylelikle araştırmanın temel kavramı Bourdieu'nun sosyal sermayesi tersine beyin göçü kapsamında kişisel fayda açısından sosyal ağların kullanımı üzerinden değerlendirilmiştir. İlgili göçmenlerin göçün farklı aşamalarında sahip oldukları sosyal ağları sermayeye çevirme bakımından aktif ajanlar oldukları okunmuştur. Bu çerçevede Türkiye-Almanya uzamında yüksek eğitimlilerin öncül göç aşamasında zayıf bağları olan sosyal ağlara doğru hareket ettikleri, tersine beyin göçü kapsamındaysa kuvvetli bağlara doğru karar aldıkları okunmuştur. Bu bakımdan geri dönüş kararında özellikle güçlü bağı olan sosyal ağların referans alındığı görülmüştür.

Sosyal ağların sosyal sermaye olarak göçmenler tarafından aktif kullanımı temel bulgusu göç çalışmaları açısından göçmenin ajan olarak gücünü gösterir. Bu güç sosyoloji kuramı açısından sadece ajanın gücü (*power of agency*) değil, aynı zamanda ajansal güç (*agentive power*) anlamındadır (Campbell, 2009). İlgili göçmenler başlatma, devam ettirme ve sonlandırma olmak üzere göçün tüm aşamalarında karara dair zaten yetkindirler. Ama bu çalışma ile ortaya çıkan sosyal yapının dayattığından bağımsız olarak göçmenin kendi bireysel fayda algısıyla sosyal ağlarını sermaye olarak kullanma yetkinliğidir.

Türkiyeli kalifiye işgücünün Almanya'ya göçü seçme sebepleri arasında en belirgin etmenler olan coğrafi yakınlık ile dil konusuna ilişkin olarak Türkiye diasporası ve ilgili etnik pazara dair olumlu algıdır. Almanya'yı tercihte etkin faktörlerden biri de zayıf bağlar içeren bir sosyal ağ olarak Türkiye diasporası ve bunun günlük hayata dair sunduğu/sunabileceği kuvvetli olanak ve fırsatlardır. Yüksek kalifiye göç aktörleri, göç deneyimlerinde kullansınlar ya da kullanmasınlar böyle bir sosyal sermayeleri olduğunu biliyor görünmektedirler. Bu ağ içindeki saygınlıklarından ziyade Almanya'daki diğer ağlarda oluşan saygınlıklarını konu edinmektedirler. Kendilerini diaspora sosyal ağının içinde olarak

okumazlar, bunun yerine kendilerini Almanya'nın "eski ve çoğunluk" Öteki'si olarak gördükleri diasporadan ayırmalarının kültürel sermayeleriyle, en belirgin olarak da İngilizce konuşmakla mümkün olduğunu düşünmektedirler. Öte yandan, diaspora varlığının yüksek eğitimlilerin öncül göç kararlarında olumlu etkisinin yanı sıra geri dönüşlerine de olumlu etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu çalışmada göçle sosyal statünün değişimine ek olarak sosyal statüdeki farklılığa göre de göç algısının değiştiği görülmektedir.

Gidilen ülkedeki akrabalık ağı eksikliğinin öncül beyin göçünde etkisiz ama tersine beyin göçünde etkili olduğu bulgular arasındadır. Yüksek eğitimli göçmenlerin çoğu Almanya'da akrabası olmadığını veya bu ilişkileri kullanmayı tercih etmediklerini söylemişlerdir (Sunata, 2011a). Daha önce Güngör ve Tansel (2007) ABD'de yüksek öğrenim gören öğrencilerin geri dönme niyetini etkileyen faktörler arasında ailenin etkisini de gözlemişlerdi. Bu çalışmada ise geriye göçte özellikle köken ülkedeki eş/çocuk varlığı, yaşla birlikte medeni hal, çocuk-ebeveyn bakımı ve gidilen ülkede eşin yaşadığı statü kaybı alt boyutları bulunmuştur. Tersine beyin göçü örneği bağlamında geri dönüş kararında göçmenin ailesinin etkisinin tüm bu alt boyutlarla birlikte son derece yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Tersine göçen kişiler, çalışma-yaşama ikiliğini sorgulayan halleriyle çalışmak için Almanya'nın (iş doyum, çalışma etiği, sosyal devlet, sendika gibi etmenlerle) yaşamak için ise Türkiye'nin tercih edilesi olduğunu dillendirmişlerdir. Fakat Almanca dil bariyeri bazılarının Almanya'ya ilişkin kariyer planları için caydırıcı görünmektedir. Türkiye'de yaşam meselesinin arkasında yine Türkiye'deki sosyal bağlar, ilişkiler ve ağlar olduğu metin içinde görülmektedir. Geriye göçüyle birlikte göçmenin göçün neden olduğu itibarın okunmasını hedeflediği ve bu bağlamda geri dönen göçmenin referans grubunun Türkiye'deki sosyal ağlar olduğu anlaşılmıştır. Bu ağlarla temasın sıklıkla ve düzenli biçimde sağlanması için daha göçe karar verilmesi sürecinde coğrafi mesafenin önemsenmesi dikkat çekicidir. Geriye dönmüş göçmenin algısında köken ülkedeki sosyal ağın varlığı ve kriz durumunda buradan destek alınması konusunun ortaya çıkması önemlidir. Dönmemiş beyin göçmenleriyle yapılan çalışmalarda böyle bir başlık ortaya çıkmamıştır (Sunata, 2011a).

Göçün sosyal ağlar bakımından özgürlük alanları açtığı, bu alanları kullanma durumunun kişilerin göç öncesi sosyal statü çelişkileriyle ilgili olabileceği düşünülmüştür. Bu konuyu örneklemede medeni hal değişimleri (evlenme/boşanma örüntüleri) ve bu konudaki algılar ortaya çıkarmıştır. Kişilerin toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim, etnik kimlik gibi özellikler açısından bağlı olduğu dezavantajlı sosyal gruplardan kaynaklı mağduriyetleri kazanılmış statüleriyle birleştiğinde sosyal statü

çelişkileri belirgin olur (Lenski, 1954). Böyle vakaların, çelişkilerini hafifletmek üzere göçü tercih ettikleri ve göçün özgürlük alanları açtığı daha önceki bir çalışmadaki örneklerden bilinmektedir (Sunata, 2011a). Göçün özellikle kadınlar için özgürleştirici bir deneyim olduğu da öne sürülmüştür (Abadan-Unat, 1977); hatta bu konuda göçün kadınsılaşması üzerine yükselen bir yazın bulunmaktadır (Pillinger, 2007; Piper, 2008). Ancak mevcut çalışmada toplulukçu kültürden bir erkeğin de göçü özgürleştirici bir deneyim olarak algıladığı anlaşılmıştır.

Köken ülkedeki sosyal sermayesi ile mesut ve sosyal ağları içinde görece itibarı yüksek olanlarda durum “orada çalışmak, burada yaşamak güzel” şeklinde özetlenebilir. Yine de buraya bir şerh koymak yerinde olacaktır. Sunata (2011a), etnik kimlik, toplumsal cinsiyet ve cinsel yönelim açısından mağduriyet durumları başta olmak üzere göçün özgürleştirici yönünü Türkiye’den Kürt, kadın ya da eşcinsel olduğu için göç etmiş olanlar örneğinde göstermişti. “Geriye göç” bağlamında yaptığımız görüşmelerde böyle mağduriyet odaklı göçle karşılaşmadık. Nitekim kişiler göç ettikleri ülkede doğrudan itibar yitimi algılıyorlarsa oluşan çelişkiyi gidermek için geri dönüşü düşünürler. Geriye göçün öncül göçte oluşan sosyal statü çelişkilerini rahatlattığı, hatta geriye göçle bu kişilerin itibarlarının köken ülke sosyal çevrelerinde arttığı görülmüştür. Bu bağlamda göç projesi sırasında iş deneyimine ek olarak oluşan sosyal sermaye birikiminin kişinin yine profesyonel hayatına dair olduğu anlaşılmıştır.

Araştırmanın kontrol grubu eksikliği gibi sınırlılıkları olsa da, ileriki çalışmalar için yeni başlıklar bakımından fikir açıcı olduğu düşünülebilir. (Henüz) geri dönmemişlerden oluşan bir kontrol grubu ile karşılaştırma yapılmadığından geri dönmeyişin belirleyicileri üstüne konuşmak mümkün değildir. Bu durum boylamal yöntem olarak göç aşamalarının karşılaştırılmasıyla aşılına çalışılmıştır. Göç deneyimi sırasında medeni hallerdeki değişiklikler ile toplumsal cinsiyet arasındaki ilişki bir sosyal bağlama oturtularak ileriki çalışmalarda detaylı olarak incelenebilir. Ayrıca coğrafi yakınlık öncül göç için pozitif bir belirleyici olabildiği gibi, tersine beyin göçü için de bir belirleyici olup olmadığı konusu ileriki araştırmalarda tartışılmaya değer bir başlık olarak görülmektedir. Göçle evliliğin idaresi ve evlilikle göçün idaresi konusu ise bu çalışmadan çıkan en özel çalışma başlığıdır.

Bu araştırmanın kuramsal katkısı tersine göç yazını içinde sosyal ağ tartışmasını başlatmasıdır. Ama bundan daha önemlisi Türkiye’den göçün en büyük alıcısı ülkesi olan Almanya’ya ve özel olarak Almanya’dan Türkiye’ye tersine göçe ilişkin pratik katkı sunmasıdır. Türk göçü bağlamında geriye göç yazınındaki boşluk doldurulmaya çalışılmıştır. Daha da önemlisi bu çalış-

mayla geri dönen beyin göçmenlerinin deneyim ve algıları değerlendirilmiş ve göçün farklı aşamalarında sosyal ağlarına verdikleri değer ve rollerin değişimleri ve çelişkileri ortaya konmuştur.

Kaynaklar

- Abadan-Unat, N. (1977). Implications of migration on emancipation and pseudo-emancipation of Turkish women. *International Migration Review*, 6, 31-57.
- Acar, İ. (31 Mart 2013). Tersine beyin göçü. *Sabah Gazetesi*. <http://www.sabah.com.tr/Ekonomi/2013/03/31/tersine-beyin-gocu-adresinden-alindi>.
- Başaran, F. (1972). Türkiye’de beyin göçü sorunu. *Araştırma, Ekim*, 133-153.
- Berg, B. L. ve Lune, H. (2014). *Qualitative research methods for the social sciences (Vol. 8)*. Boston: Pearson.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. J. G. Richardson, (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology and education* içinde (241-258). New York: Greenwood Press.
- Boychuk Duchscher, J. E. ve Morgan, D. (2004). Grounded theory: reflections on the emergence vs. forcing debate. *Journal of Advanced Nursing*, 48(6), 605-612.
- Campbell, C. (2009). Distinguishing the power of agency from agentic power: A note on Weber and the “black box” of personal agency. *Sociological Theory*, 27(4), 407-418.
- Chacko, E. (2007). From brain drain to brain gain: reverse migration to Bangalore and Hyderabad, India’s globalizing high tech cities. *GeoJournal*, 68(2-3), 131-140.
- Chiswick, B. R. (1999). Are immigrants favorably self-selected? *The American Economic Review*, 89(2), 181-185.
- Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95-120.
- Coleman, J. S. (1990). *The foundations of social theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- De Haas, H. (2010). The internal dynamics of migration processes: A theoretical inquiry. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(10), 1587-1617.
- Gadamer, H. G. (1960/2004). *Truth and method*. London-New York: Continuum International Publishing Group.
- Gökbayrak, Ş. (2006). *Gelişmekte olan ülkelerden gelişmiş ülkelere nitelikli işgücü göçü ve politikalar-Türk mühendislerinin beyin göçü üzerine bir inceleme*. Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Granovetter, M. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91, 481-510.
- Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360-1380.
- Güngör, N. D. ve Tansel, A. (2008). Brain drain from Turkey: an investigation of students’ return intentions. *Applied Economics*, 40(23), 3069-3087.
- Güreşçi, E. (2011). Türkiye’de kentten köye göç olgusu. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(1), 77-86.
- Heidegger, M. (1927/1962). *Being and time*. New York: Harper & Row.
- Işığçok, Ö. (3 Haziran 2003). *Türkiye’de yaşanan son ekonomik krizlerin sosyo-ekonomik sonuçları: Kriz işsizliği ve beyin göçü*. www.isguc.org/calhay_beyingocu.php adresinden alındı.

- Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities*. New York: Random House.
- Kelle, U. (2007). "Emergence" vs. "Forcing" of empirical data? A crucial problem of "Grounded Theory" reconsidered. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung, Supplement, 19*, 133-156.
- Kelley, R. E. (1985). *The gold-collar worker: Harnessing the brainpower of the new workforce*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley.
- Kurtuluş, B. (1999). *Amerika Birlesik Devletleri'ne Türk beyin göçü*. İstanbul: Alfa.
- Lenski, G. E. (1954). Status crystallization: a non-vertical dimension of social status. *American Sociological Review, 19*(4), 405-413.
- Mahroum, S., Eldridge, C. ve Daar, A. S. (2006). Transnational diaspora options: How developing countries could benefit from their emigrant populations. *International Journal on Multicultural Societies, 8*(1), 25-42.
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. ve Taylor, J. E. (1993). Theories of international migration: a review and appraisal. *Population and Development Review, 19*, 431-466.
- Mayr, K. ve Peri, G. (2008). Return migration as channel for brain gain. CReAM DP. 04/08.
- Meyer, J. B. ve Brown, M. (1999). Scientific diasporas: A new approach to the brain drain. *UNESCO Management of Social Transformations (MOST) Discussion paper, 41*, 1-18.
- Meyer, J. B., Charum, J., Bernal, D., Gaillard, J., Granés, J., Leon, J. ve ark. (1997). Turning brain drain into brain gain: the Colombian experience of the diaspora option. *Science Technology & Society, 2*(2), 285-315.
- Nikolic, S., Mraovic, B. ve Cosic, E. (2010). *The scientific diaspora as the brain gain option: Exploring the case of Bosnia and Herzegovina*. ACIPS working paper.
- Oğuzkan, T. (1971). *Yurtdışında çalışan doktoralı Türkler Türkiye'den başka ülkelere yüksek seviyede eleman göçü üzerine bir araştırma*. Ankara: ODTÜ Fen ve Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 23.
- Olesen, H. (2002). Migration, return, and development: An institutional perspective. *International Migration, 40*(5), 125-150.
- Pillinger, J. (2007). *The feminisation of migration*. Dublin: Immigrant Council of Ireland.
- Piper, N. (2008). Feminisation of migration and the social dimensions of development: the Asian case. *Third World Quarterly, 29*(7), 1287-1303.
- Putnam, R. D. (1993). The prosperous community: Social capital and public life. *American Prospect, 13*, 35-42.
- Putnam, R. D. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy, 6*(1), 65-78.
- Seguin, B., State, L., Singer, P. A. ve Daar, A. S. (2006). Scientific diasporas as an option for brain drain: re-circulating knowledge for development. *International Journal of Biotechnology, 8*(1), 78-90.
- Sunata, U. (2002). *Not a "flight" from home, but 'potential brain drain'*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sunata, U. (2005). Türkiye'de(n) gizli beyin göçü: 'Hep-gider-ayaklık'. *Toplum ve Bilim, 104*, 182-208.
- Sunata, U. (2009). The picture of international students from Turkey in Germany. *GEWerkchaft WS2008/09*, 13-6.
- Sunata, U. (2011a). *Highly skilled labor migration: The case of ICT specialists from Turkey in Germany*. Münster: LIT.
- Sunata, U. (2011b). Background of highly skilled labor migration from Turkey to Germany. S. Ozil, M., Hofmann Y. ve Dayioglu-Yücel, (Ed.), *Türkisch-deutscher kulturkontakt und kulturtransfer: Kontroversen und lernprozesse* içinde (147-156). Göttingen: V&R unipress.
- Tansel, A. ve Güngör, N. D. (2003). "Brain drain" from Turkey: Survey evidence of student non-return. *Career Development International, 8*(2), 52-69.
- Tunçel, B. N. (2003). *Gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere beyin göçü: Türkiye'de bilgisayar sektörü örneği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ünal, Ü. (20 Ekim 2013). TÜBİTAK destek oldu, tersine beyin göçü 5 kat arttı. *Zaman Gazetesi*. http://www.zaman.com.tr/ekonomi_tubitak-destek-oldu-tersine-beyin-gocu-5-kat-artti_2154194.html adresinden alındı.
- Williams, A. M. (2007). Listen to me, learn with me: international migration and knowledge transfer. *British Journal of Industrial Relations, 45*(2), 361-382.
- Zırh, B. C. (2008). Erasmus kuşağı ve gurbet hasreti. *Birikim, 230-231*, 143-150.
- Zweig, D., Chung, S. F. ve Vanhonacker, W. (2006). Rewards of technology: Explaining China's reverse migration. *Journal of International Migration and Integration, 7*(4), 449-471.
- Zweig, D., Fung, C. S. ve Han, D. (2008). Redefining the brain drain China's 'diaspora option'. *Science Technology & Society, 13*(1), 1-33.

Summary

The Role of Social Networks on Reverse Brain Migration: Migration Experience and Perceptions of Turkish Engineer Returnees from Germany

Ulaş Sunata
Bahçeşehir University

The purpose of the present study is to investigate social networks' value and role on remigration of highly educated people to Turkey. Reverse brain migration to Turkey has not been only in the political agendas but also open for media organs' interest for the last decade (Acar, 2013; Ünal, 2013), yet there is a serious gap in scientific investigations about it. This work aims at contributing sociological insight with respect to experiences and perceptions on returned brain migrants. In order to empower interdisciplinary quality of migration studies, it is introduced to the other social and behavioral sciences, particularly the psychology discipline, dealing with human-centered evaluation like sociology.

Theoretical framework of this study is build upon the concept of social capital by Bourdieu. Bourdieu (1986) deals with its effect on creating inequalities and their reproduction, particularly by means of direct or indirect usage of social links in order to increase social status. Bourdieu (1986) defines social capital: all actual or potential resources derived from mutual acquaintance and position in less or more institutionalized social networks. The social capital can be converted to economic capital and institutionalized as the prestige form (Bourdieu, 1986). Social scientists from different disciplines comprise a common ground for theoretical framework of this concept (Bourdieu, 1977; Coleman, 1988, 1990; Granovetter, 1985; Putnam, 1993; 1995). Social capital refers to a neutral resource of collective or economic benefits through interpersonal and intergroup contact and relations. This study, using faithfully Bourdieuan term, evaluates the value of social network (Jacobs, 1961) in the perception level for self-interest rather than public interest.

Sunata (2011a) define three main social networks in respect of highly skilled labor migrants from Turkey

in Germany: (a) expat networks; (b) "Turkish diaspora" in Germany; and (c) family/relative network. There are two kinds of expat networks most appreciated by migrants during their life in the destination country: professional migrant network which covers relatively weak ties and professional ethnic network which covers relatively strong ties due to the common or similar educational background (Sunata, 2011a). Secondly, for migrants the diaspora entity constitutes a ready social network comprising weak ties but relations based on common language, similar memory and sharing past.

According to Granovetter (1973), access to information flows necessary for personal benefit is more possible with weak ties (i.e., distant links) in large quantities in place of strong ties (i.e., closed links) in small quantities. In the context of migration power of weak ties can be read in the diaspora network. The diaspora entity as a social capital is important for facilitating initiation and perpetuation of migration experience. The last one is family network comprising strong ties. Even though relatives' entity in the destination country plays a crucial role for other types of migration, brain migration has a reverse situation (Sunata, 2011a). As a matter of fact, Sunata (2011a) reveals that almost all Turkish brain migrants have no close relatives in Germany. She also reveals some have distant relatives in the destination country but they hardly ever contact with them.

This study examines the role of social networks in the reverse brain migration from Germany to Turkey. It aims to explain how migrants' mode of assessment to their own social networks changes at different stages of reverse brain migration. The study explores how migrants' networks are associated with their (a) selection of the destination country, (b) life experience in Germany, and (c) re-migration decision.

Method

Sampling

The purposive sample of the study includes participants who went to Germany in order to work in 2000-2005 after completing tertiary education in Turkey and returned to Turkey after working for a while in Germany. A total of 11 participants (4 in Ankara, 7 in Istanbul) participated in the study. All are engineers graduated from the most practiced faculties of engineering in four state universities of Turkey. Their first foreign language is mostly English. This sample covers only one woman. This is in relation with low female rate in engineering and return rarity among female engineer migrants. The participants actively worked in Germany for average 3 years (minimum 2, maximum 6 years). All of them are from the age 30-40 group and still in working life.

Measures

The study carried out *semi-structured in-depth interviews* with the participants in 2006-2007. Every interview began with the request for explaining their migration story. Follow-up questions were asked to avoid misunderstanding and incoherency and complete the story. Moreover, the data about demographic profile, educational background, working life and social relations were collected. The interviewer always kept away from value-judged questions.

Procedure

The participants were accessed by means of snowball technique. To exclude the researcher's first-hand social network, the study conducted interviews with 5 second-hand contact, 3 third-hand contact, and 3 internet-contact people by choice.

With the participants' consent, voice recorders were used during the interviews, took place in their work place or any social environment. They last minimum 40 minutes and maximum 120 minutes.

Data Analysis

Qualitative methodology works for self-exposure of the data by open research questions instead of forcing the data by strict hypotheses. This interpretative study preferred *hermeneutic reading* (Gadamer, 1960; Heidegger, 1927) and *grounded theory* (Glaser ve Strauss, 2009). After *conventional content analysis*, *directed content analysis* was implemented by selecting theme indicating social networks in the migration experiences (Berg ve Lune, 2014). While open coding is dominant in the former analysis, the latter is restricted with pre-determined research questions. Not ignoring the social contexts derived from the former analysis, this study at-

tached importance to the latter analysis for its presentation to the psychology discipline.

Results

Migration Decision Stage

This section aims to explore why they select Germany for working abroad and understand the role of social networks on the primary migration stage. From the interviews, determinants of selecting Germany as the destination country are defined as (a) its geographical proximity to the country of origin and (b) diaspora entity due to migration history. In spite of the incredible rise in transportation and communication, the size of geographical distance to the country of birth was seen as a determinant to make a migration decision by highly educated people. The concern for maintaining and protecting social links in their family and friendship networks was observed behind the proximity request, providing faster and cheaper access to the networks in the country of origin. Through the interviews made with remigrants from Turkey, it is also possible to state that diaspora entity and particularly ethnic marketing sourced by this situation is a positive determinant for primary brain migration. The diaspora presents a strong potentiality for social links and relations.

There is no finding about the role of expat network on the migration decision. Network among relatives remains insignificant in the context of selecting the host country. At the primary migration stage, the study exposed family network deficiency and the network's ineffective role for the case of Turkish brain migration. It noticed that most of highly educated migrants from Turkey has neither close nor distant relative in Germany.

Migration Stage

This section presents migrants' preference to social networks in socialization experience in Germany. As a tool to provide communication and establish relationships in the social networks, language is a means of very special concern in migration experience. English has been universalized as the business language for highly skilled workers, especially in international corporations. This reality almost causes removing the necessity to learn the dominant language in the destination country. The unique work language, in fact, provides a contextual shift from *migration to nation-state* to *migration to company*. In fact, Turkish brain migrants in Germany usually speak in English in working life, English/Turkish in social life in the expat networks, and Turkish sourced by the diaspora. The participants mentioned that they have not been in need of learning German. Nevertheless, they also spoke of their inhabitant colleagues' preference to German in their socialization. Afterwards, they ex-

plained their resistance to learn German with being compelled by inhabitants. They feel uneasy about not only their German proficiency but also disfavor risks alike the diaspora. Therefore, they prefer speaking English in their leisure and work time, since it makes a concession for those brain migrants in comparison with the diaspora people. Nonetheless, the more careerist ones are still anxious about being uncompetitive with inhabitant workers in German language competency in the work environment.

The study noticed that importance of both expat and diaspora networks increase in the active migration period due to the languages using in them. It has been supported that the importance of expat networks has been emphasized on the socialization of migration experience. It is recognized that while working in Germany migrants' position and solidarity lead brain migrants to join in expat networks rather than educated inhabitant setting. Moreover, it is seen that the ties that brain migrants establish with the diaspora and the importance given to this network are important to understand. However, while qualified migrants are establishing ties with the diaspora, at the same time they are being hesitant to be part of this community. They feel distant to the diaspora community because those migrants develop a perception that the social status of the people in the diaspora is lower than them. The diaspora is still crucial for qualified labor migrants with its weak ties, common language and food habits.

It is observed that network among relatives has played neither significant role on the migration stage nor on the primary migration decision. It is obvious that brain migrants take no account of their family network deficiency in the destination country. The study reveals insignificant impact of close or distant family members on brain migration experience. In fact, it revealed that family network is a facilitating factor to neither initiate nor continue brain migration.

Re-Migration Stage

The most interesting finding in this section is the emerging importance of family network in the perceptions to the remigration stage, unlike the former two stages of brain migration. Insufficiency of family network in the destination and care/responsibility to close family members (spouse/child/parent), as well as age and marital status were seen as significant factors on reverse brain migration. In Turkey childcare and nursing of old and ill persons are still not managed by governmental institutions but by family institution referenced system. This system considerably affects remigration decision.

Migration complicates marriage, marriage complicates migration. It can be argued that not only handling migration with marriage but also marriage with migra-

tion is not easy. It cannot be claimed that going abroad with her/his spouse instead of alone does not facilitate to migration. As a matter of fact, it is clear that the dependant spouse in brain migration lives heavy status deprivation. Remigration provides more opportunities to those educated spouses.

Expat networks have no direct relation with remigration, but with the migrants' age and marital status. The term of being single and young is read as the period of taking migration risks. Some single migrants prefer remigration to Turkey in order to start a family, since they point at expat networks' scantiness for finding their spouse. In this context, they do not prefer using inhabitant community and the diaspora. In mate selection, the recognition of cultural differences by brain migrants leads to increase value of expat networks.

English usage in work life and the diaspora entity of Turkey make Germany being the attractive country for brain migration from Turkey. This attraction however affects social isolation due to German language barrier. The language opening recruits Germany as the destination country for Turkish brain migration, but it supports remigration at the same time.

Remigrants pay more attention to strong social ties by arguing that "working there, but living here is beautiful". Remigration decision is related with prioritizing life style preferences explained with psychosocial terms rather than occupational and material terms. While exploring remigration decision, no participant declares financial worries. Return migrants mostly highlight their personal immaterial benefit by stressing life style instead of work.

Discussion

Present study showed that brain migrants are active agents in converting social networks they belong to social capital at the different stage of migration in the framework of Turkey-Germany line. Our results from Turkish return migrants from Germany propose that migrants give more importance to social networks of weak ties at the primary migration stage, while assigning more value to networks of strong ties at the remigration stage. These findings suggest that social networks of strong ties, such as family network, are influential in return migration decision. Migrants' active utilization of social networks indicates not only *power of agency* but also *agent power* (Campbell, 2009).

Questioning work/life conflict, remigrants think about Germany is preferable for working and Turkey for living. By remigration, people attach more importance to social networks in Turkey. Migrants' interest for geographical proximity in the selection of the destination country is remarkable in order to contact frequently and regularly

with these networks. The lack of the network among relatives in the destination country has not been recognized by the migrants during their primary stage of migration (Sunata, 2011a), but the remigration stage. Güngör and Tansel (2007) observed family affect as a determinant on return intention in respect of Turkish university students in the US. This study introduced important factors for remigration: spouse/child entity in the country of origin, status deprivation of the spouse in the destination country, marital status transition by age, and care for child/parent. As a new finding for migration studies, family network of migrants plays a crucial role on reverse brain migration. There was not such a kind of finding in the study about nonreturned migrants from Turkey living in Germany (Sunata, 2011a). This indicated that remigrants focused more immaterial social relations than migrants.

An important result of this study supports that emancipation derived from migration in the context of social networks, is in relation with social status contra-

dictions in the pre-migration period. Social status contradiction typifies people from disadvantaged social groups sourced by gender, sexual orientation or ethnicity with their achieved status (Lenski, 1954). In order to relieve these contradictions, those people migrate and benefit from emancipatory fields of migration (Sunata, 2011a). Abadan-Unat (1977) argued that migration is a kind of liberating experience especially for women. There is even an increase in literature on feminization of migration (Pillinger, 2007; Piper, 2008). Sunata (2011a) indicated the emancipatory role of migration for Kurds, women, or LGBT people from Turkey. This study on remigration has not found this kind of deprivation modes among remigrants. The present study however indicated that migration also emancipates men from communitarian culture. The position of being pleased with social capital in Turkey and relatively more prestigious in their own networks still prefers working in Germany but living in Turkey.